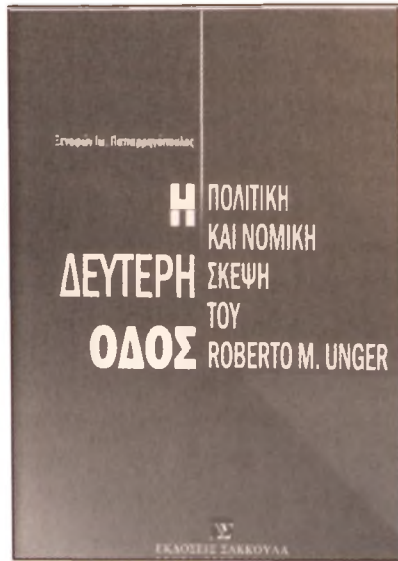

Αθήνας να αποξενωθούν από τον δήμο και από τους θεσμούς της αθηναϊκής δημοκρατίας, όσο και οι αντίστοιχες παραδόσεις της αποχώρησης (*secessio*) των πληβείων στη Ρώμη, που ενδέχεται να επηρεάστηκαν από ανάλογα φαινόμενα στις ελληνικές αποικίες της Γέλας και των Συρακουσών. Μια άλλη κατεύθυνση του ίδιου φαινομένου είναι οι παραδόσεις που αποδίδουν την ίδρυση αποικιών ως αποτέλεσμα στάσεων στην μητρόπολη και της αποχώρησης μιας ομάδας πολιτών. Αλλά ίσως η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι η τάση των ελληνικών πολιτικών ουτοπιών να παρουσιάζουν την ριζική πολιτική αλλαγή και τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού και κοινωνικού προτύπου δια της αποχώρησης και της δημιουργίας μιας νέας αποικίας σε κάποιο μακρινό μέρος.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για ένα πολύ ενδιαφέρον βιβλίο που εξετάζει σε βάθος ένα φαινόμενο που δεν έχει απασχολήσει διεξοδικά και συστηματικά τη σύγχρονη έρευνα. Η διαπραγμάτευση της αντιδραστικής ουτοπίας της Ελευσίνας προσφέρει νέες οπτικές γωνίες στη μελέτη της ολιγαρχικής σκέψης και πρακτικής στην αρχαία Ελλάδα. Αλλά η συσχέτιση μιας σειράς ιδεών και πρακτικών ως εκφάνσεις χωριστικών τάσεων είναι ακόμα πιο σημαντική και πρόσφορη για μελλοντική έρευνα. Θα ήταν ενδιαφέρον, από αυτή την άποψη, να εξεταστούν εκ παραλλήλου και τα στοιχεία εκείνα που καταδεικνύουν την προσπάθεια να ποινικοποιηθούν και να τιμωρηθούν οι πρακτικές αποχώρησης. Ο *Κατά Λεωκράτους* λόγος του Λυκούργου, στα τέλη του 4ου αιώνα αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση της προσπάθειας να τιμωρηθεί με θάνατο ένας πολίτης γιατί επέλεξε να εγκαταλείψει την πόλη του την επαύριο της ήττας της Χαιρώνειας, παρότι είναι σαφές ότι δεν υπήρχε σαφές νομοθετικό πλαίσιο που να απαγορεύει αυτή την ενέργεια. Περιπτώσεις σαν αυτές μπορούν σίγουρα να εξεταστούν με νέο μάτι υπό το πρίσμα του παρόντος βιβλίου.

Για το βιβλίο

Ξενοφών Ιω. Παπαρρηγόπουλος, *Η δεύτερη οδός. Η πολιτική και νομική σκέψη του Roberto M. Unger*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2008 472 σ.

Αλέξανδρος Κιουπκιολής

Ένα παγκόσμιο αίσθημα ασφυξίας και τέλματος έχει πλέον αντικαταστήσει την ευφορία που διακατείχε τον φιλελευθερισμό των αρχών της προηγούμενης δεκαετίας και την αυτοπεποίθηση της κυβερνητικής σοσιαλδημοκρατίας που μεσουρανούσε την ίδια περίοδο. Η ανάγκη για την ανεύρεση πρακτικών αλλά και οραματικών απαντήσεων στην οικονομική δυσπραγία, τη μαζική απαξίωση της αντιπροσωπευτικής πολιτικής, την πολιτισμική στειρότητα είναι διάχυτα αισθητή, αλλά συνυπάρχει με μία εκκωφαντική απουσία συγκεκριμένων επεξεργασιών. Ιδιαίτερα η σοσιαλδημοκρατία, μετά τις ερωτοτροπίες της με τον Τρίτο Δρόμο και το Νέο Κέντρο, έχει γίνει σχεδόν αδιαχώριστη από τη συντηρητική ή νεοφιλελεύθερη κεντροδεξιά και βουλιάζει μέσα στην αδυναμία της να διεγείρει τα πνεύματα και να κινητοποιήσει τα πλήθη. Το πολυδιάστατο έργο του Αμερικανοβραζιλιάνου Roberto Mangabeira Unger, καθηγητή της Νομικής Σχολής του Harvard και πολιτικού συνεργάτη του προέδρου Lula, αποκτά έτσι τώρα μία αυξημένη πολιτική επικαιρότητα. Γιατί εμπεριέχει ίσως το πιο εμπνευσμένο και εννοιακό εγχείρημα ανανέωσης του σοσιαλδημοκρατικού προγράμματος που διαθέτουμε σήμερα.

Και όχι μόνο. Ο Unger ταρασσει τα λιμνάζοντα ύδατα του κυρίαρχου ρεύματος στη σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, όπως αυτό εκπροσωπείται από το δίδυμο Rawls-Habermas, φωτίζοντας τα επακόλουθα της

Ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής διδάσκει πολιτική θεωρία στο Πανεπιστήμιο Κύπρου.

αδιαφορίας τους για την επινόηση νέων θεσμών που θα προαγάγουν τα ιδεώδη της ισοελευθερίας. Χωρίς τη σκιαγράφηση απτών θεσμικών καινοτομιών που θα διασχίζουν τα όρια των καθιερωμένων, κάθε απόπειρα ανανέωσης ή βαθύτερης κατεργασίας των ιδεών είναι καταδικασμένη στην πράξη σε μία αιώνια επιστροφή του ταυτού. Όταν δεν επενδύεται με τις άλλες εκείνες πρακτικές και δομές που θα έδιναν ζωή στις φιλοσοφικές κατασκευές, η σκέψη επιστρέφει αργά ή γρήγορα στην ιστορική πεπατημένη. Η εργασία του Unger αποτελεί ένα διαρκή αγώνα για να θεραπευθεί αυτή η θεωρητική και πρακτική υστέρηση.

Στο πεδίο της πολιτικής θεωρίας παλεύει επίσης με ένα ακανθώδες δίλημμα της μη αναγκαιοκρατικής σκέψης των τελευταίων δεκαετιών, η οποία γαλουχήθηκε από την ερμηνευτική ιστορικιστική φιλοσοφία, τον μεταδομισμό, τις κοινωνιολογίες της πράξης, της κοινωνικής κατασκευής και της μετανεωτερικότητας. Αν η θεωρία εναγκαλιστεί την υπόθεση ότι κάθε λόγος είναι ιστορικός, μερικός, χωρίς βέβαια θεμέλια, και ότι κάθε κοινωνική σχέση είναι μία ενδεχομενική δημιουργία, μπορούμε να υπεραμυνθούμε με επιχειρήματα οποιασδήποτε αξίας ή πολιτικού προτάγματος; Η απάντησή του είναι ένα μεγάλο, συστηματικό και αναστοχαστικό ναι -μέσα από την εμμενή κριτική, τη συγκριμενικά εύλογη επιχειρηματολογία, τον υπερβατικό οραματικό λόγο και την αυτοκριτική αναγνώριση της επισφάλειας κάθε βεβαιότητας. Αυτή η κατάφαση του επιτρέπει να επιδιώξει ό,τι φοβήθηκαν εν τέλει πολλοί νεωτερικοί στοχαστές (από τον Καντ ως και τον Μαρξ) και επιχειρήσαν δειλά μόνο και με πολλές ανασφάλειες ορισμένοι μετανεωτερικοί: να αξιοποιήσει στο έπακρο τις απελευθερωτικές δυνατότητες που εμπερικλείει η συνείδηση της ιστορικότητας, ο κλωνισμός των αντικειμενικών θεμελίων και η πρόταξη της δημιουργικής πράξης ως γενεσιουργού παράγοντα της κοινωνικής ζωής.

Στον χώρο, ειδικότερα, του σύγχρονου στοχασμού γύρω από τη ριζοσπαστική δημοκρατία, ο Unger ξεπερνά τις μονομέρειες δύο επιφανών εκδοχών της, τις οποίες συναντούμε στο έργο των Negri και Hardt και των Laclau και Mouffe, αντίστοιχα. Συνυφαίνει τη σημασία που δίνουν οι δύο πρώτοι στη δημιουργική πράξη του πλήθους, που διανοίγει ριζικά νέους ορίζοντες, με την έμφαση που αποδίδουν οι δεύτεροι στο ανεξάλειπτο και καταστατικό χαρακτήρα του ανταγωνισμού, καθώς και στην ηγεμονική συγκρότηση κάθε κοινωνικής τάξης. Η σύζευξη του αγωνιστικού και του δημιουργικού αναβαθμίζει το σχέδιο

της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Συνδυάζει την προσπάθεια να ενισχύσουμε την ανάδυση εναλλακτικών μορφωμάτων-διεξόδων και την απελευθέρωση των ποιητικών δυνατοτήτων των υποκειμένων με τη σύλληψη της χειραφέτησης ως διαρκούς διαπάλης που αγωνίζεται να υποσκάψει τους αναπόφευκτους αποκλεισμούς και να αναιρέσει τις ανισότητες και τις σχέσεις κυριαρχίας που επιβιώνουν ή αναφύονται σε οποιαδήποτε δημοκρατική κοινότητα. Τη διαπλοκή αγώνα και ποίησης συμπληρώνει μία συγκεκριμένη έκφραση της θεσμικής φαντασίας από τον ίδιο τον Unger. Προτείνει ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτικές ρυθμίσεις οι οποίες θα συντείνουν στην αποδέσμευση της φαντασίας στην πράξη και θα υποθάψουν την αμφισβήτηση και την αντιπαράθεση. Αντιθέτως, η ουσιαστική έλλειψη προγραμματικού λόγου στο έργο του Laclau, της Mouffe, του Hardt και του Negri κάνει το σχήμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας να μετεωρίζεται μεταξύ μίας αγωνιστικότητας άνευ αντικειμένου, που καταλήγει να ανακυκλώνει οικείες νόρμες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, και μίας χλιαστικής ρητορείας που οδηγεί στο ίδιο αποτέλεσμα λόγω της κενότητάς της.

Συμπλέκοντας την ιστορική ανάλυση με τη θεωρητική επιχειρηματολογία και την κριτική αντίθετων δογμάτων, ο Unger αρθρώνει τον πολιτικό του λόγο σε τρία κύρια, αλληλένδετα επίπεδα: μία θεμελιώδη οντολογία για το πρόσωπο, την κοινωνία και την ιστορία_ ένα ριζοσπαστικό πολιτικό πρόταγμα που καθίσταται νοητό και εφικτό υπό το φως αυτής της οντολογίας_ και μία δέσμη εξειδικευμένων μεταρρυθμίσεων που μπορούν να υλοποιηθούν εν μέρει το πρόταγμα στο σήμερα, υποδεικνύοντας μία οδό διαφυγής από τους εγκλωβισμούς της σύγχρονης ιστορίας στην κατεύθυνση του ευρύτερου εκδημοκρατισμού.

Οντολογικές του αφετηρίες είναι, πρώτον, η ιδέα ότι η κοινωνία αποτελεί ένα τέχνημα, δηλαδή μία μη αναγκαία κατασκευή που προκύπτει από προσωρινές ισορροπίες δυνάμεων στους κοινωνικούς αγώνες και διαμορφώνεται καθοριστικά από την προγενέστερη ιστορία. Δεύτερον, το «εκστατικό πρόσωπο», δηλαδή η ικανότητα των υποκειμένων να τεχνουργήσουν το κοινωνικό τους περιβάλλον αλλά και να διαπεράσουν τις οριοθετήσεις του, κάνοντας κάτι νέο ή διαφορετικό. Το ανθρώπινο υποκείμενο διαφεύγει δυνητικά από κάθε δεδομένο πλαίσιο.

Η πραξιακή και φαντασιακή ικανότητα των υποκειμένων, ατομικών και συλλογι-

κών, αποτελεί το υπόβαθρο της αντι-αναγκαιοκρατικής θεώρησης της κοινωνίας από τον Unger. Στον αντίποδα των θετικιστικών προσεγγίσεων, υιοθετεί την ενόραση των θεωριών της «βαθιάς δομής», με τυπικό παράδειγμα τον μαρξισμό, που επιμένουν ότι η κοινωνική δράση περιχαρακώνεται από ένα βασικό «μορφο-ποιητικό πλαίσιο», δηλαδή έναν ιστό κεντρικών θεσμών και προκατανοήσεων. Αποκηρύσσει, όμως, θεμελιώδη αξιώματα της αναγκαιοκρατικής φιλοσοφίας της «βαθιάς δομής». Για τον Unger, οι κοινωνίες δεν αποκρυσταλλώνονται ως συνεκτικά σύνολα δομών που διατηρούνται ή καταλύονται κατ' ανάγκη ως ενότητες (είναι δυνατό να μεταβληθούν ριζικά ορισμένες μόνο από τις συστατικές δομές). Έτσι, δεν υφίσταται ένα κλειστό σύνολο δυνατών τύπων κοινωνικής οργάνωσης, και κάθε επιμέρους τύπος μπορεί να ενσαρκώνεται από διαφορετικά δίκτυα θεσμών: υπάρχουν π.χ. πολλοί «καπιταλισμοί» και πολλά σχήματα «αγοράς», ανάλογα με τις ιδιαίτερες ρυθμίσεις που μεθερμηνεύουν την αφηρημένη έννοια των αποκεντρωμένων οικονομικών αποφάσεων. Επίσης, ο Unger απορρίπτει οποιοδήποτε «σιδερένιο» εξελικτικό νόμο στην εκδίπλωση της ιστορίας. Κάθε κοινωνικός σχηματισμός είναι ένα σύνθετο, ετερογενές και μερικώς μόνο συνεκτικό αποκύημα κοινωνικών συγκρούσεων, επινοήσεων, τυχαίων συμβάντων και μεταβλητών συγκυριών.

Η κοινωνιοθεωρητική του επιχειρηματολογία υποβαστάζει αλλά δεν επιβάλλει ως λογική συνέπεια το κύριο πολιτικό του πρόταγμα. Εκκινεί, όπως και η κλασική πολιτική φιλοσοφία, από μία ιδιαίτερη αντίληψη για τον αγαθό βίο. Περιστρέφεται γύρω από την ενεργοποίηση των δημιουργικών δυνατοτήτων των υποκειμένων, τη χειραφέτησή τους από την «ψευδή αναγκαιότητα» παγιωμένων ρόλων και θεσμών και την εκδίπλωση των «εκστατικών» διαστάσεων του προσώπου. Το σχέδιο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας παρέχει τους αναγκαίους όρους για την προαγωγή αυτού του ιδεώδους ελεύθερης ζωής. Οραματίζεται μία ενισχυμένη δημοκρατία που κατατείνει στην ατομική και συλλογική ενδυνάμωση, την ανάπτυξη των παραγωγικών ικανοτήτων, την απελευθέρωση από αποστεωμένους ρόλους και ιεραρχίες, την ενεργό και στοχαστική συνάρθρωση των κοινωνικών πλαισίων. Μία τέτοια πολιτεία αίρει τη ζωή των απλών ανθρώπων σε ένα ανώτερο σημείο ικανότητας και έντασης. Μεταμορφώνει τη σχέση προς τους κοινωνικούς θεσμούς καθιστώντας τους πιο δεκτικούς στις παρεμβάσεις των κοινωνικών δρώντων και κάνει έτσι την επανάσταση καθημερινή

δυνατότητα. Ο Unger ελπίζει ότι η διεύρυνση της ατομικής ελευθερίας στις προσωπικές επιλογές και τις κοινωνικές σχέσεις και η εμπάθυνση της δημοκρατίας με τις επαυξημένες συλλογικές εξουσίες των πολιτών θα μπορέσουν να συμβαδίσουν με μεγαλύτερη ανάπτυξη και ευελιξία στη σφαίρα της οικονομίας, σε ένα γενικό σχήμα πολυδιάστατης επίτασης της ελευθερίας των προσώπων.

Το όραμα αυτό δεν ταυτίζεται με καμία συγκεκριμένη συνταγή κοινωνικών διατάξεων και προσανατολισμών των ατόμων ακριβώς γιατί κατευθυντήριο νήμα του είναι η διαστολή της αυτονομίας των ατόμων και των συλλογικοτήτων στη διάπλαση των θεσμικών πλαισίων και της πορείας του βίου. Αλλά ο Unger διατείνεται ότι στην παρούσα κοσμο-πολιτική συγκυρία ένα ιδιαίτερο, κοινό πλέγμα γενικών κατευθύνσεων και θεσμίσεων, στην πολιτική στρατηγική, τη διακυβέρνηση, την οικονομία, το νομικό σύστημα και τον πολιτισμό, ενδείκνυται ως το πλέον πρόσφορο για να μπορέσουν στη συνέχεια οι επιμέρους δημοκρατικές κοινωνίες να καλλιεργήσουν αυτόνομα τη διαφορετικότητά τους μέσα από τις αποκλίνουσες ατραπούς που ενδέχεται να ακολουθήσουν. Αυτό το εξειδικευμένο και χρονικά οριοθετημένο («μεταβατικό») πρόγραμμα, το οποίο θα επιτρέψει έπειτα την ευδοκίμηση πολλών εύπλαστων και «εκστατικών» δημοκρατιών, χαράσσει τη λεγόμενη «δεύτερη οδό» που άγει πέρα από την παγκόσμια αρχή του νεοφιλελευθερισμού (και τα εναπομένοντα αυταρχικά καθεστώτα). Για να ανοίξει τη θεμελιώδη δομή της κοινωνίας στην αντιπαράθεση και την αναθεώρηση, η πολιτεία μίας ανορθωμένης δημοκρατίας καλείται να συνταιριάξει την αποτελεσματικότητα ενός ισχυρού «κέντρου λήψης αποφάσεων», που εφαρμόζει τις σαφείς δεσμεύσεις του κυβερνώντος κόμματος, με την επέκταση των δυνατοτήτων αποσταθεροποίησης κατεστημένων σχέσεων, την αποκέντρωση, την αρωγή της οργάνωσης «ελεύθερων ενώσεων» στην κοινωνία των πολιτών, και την αυξημένη συλλογική κινητοποίηση, που αποτελεί κομβική συνιστώσα του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού. Η κύρια πρωτοτυπία έγκειται εδώ στην ίδρυση ενός συλλογικού φορέα αποσταθεροποίησης που θα επεμβαίνει σε κοινωνικά και πολιτικά πεδία όπου εντοπίζονται σοβαρά φαινόμενα απολίθωσης, κατοχύρωσης προνομίων, κλεισίματος και εδραίωσης ιεραρχιών. Ξεχωρίζει επίσης η εμφατική σύζευξη της αποκέντρωσης με την παροχή θεσμικών διευκολύνσεων σε ποικίλες συλλογικότητες που θα προβαίνουν σε ποικίλους κοινωνικούς πειραμα-

τισμούς εντός της ίδιας κοινότητας, παρεκκλίνοντας από το γενικό ρυθμιστικό πλαίσιο.

Στην οικονομική σφαίρα, η «δεύτερη οδός» θέλει να διασώσει την ελευθερία και την παραγωγική κινητικότητα των αποκεντρωμένων πρωτοβουλιών της αγοράς, αλλά να τις ελαφρύνει από τα βαρίδια ανισότητας, δυσκαμψίας και υπονόμησης της δημοκρατίας που επισύρει η παραδοσιακή διάρθρωση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Ο ύπατος έλεγχος των παραγωγικών πόρων περνάει στη δημοκρατική πολιτεία μέσω του «κεντρικού ταμείου κεφαλαίου». Η κοινωνία μέσω της κυβέρνησης θεσπίζει ρητά τις βασικές παραμέτρους της παραγωγής και της διανομής, π.χ. το ποσό του κοινωνικού πλούτου που επενδύεται ή καταναλώνεται, τις σχέσεις των εργαζομένων στις επιχειρήσεις κ.α., αλλά δεν ποδηγετεί αποπνικτικά την οικονομία, καθώς το κεντρικό ταμείο σπάει σε πολλαπλά επενδυτικά ταμεία για τα διάφορα είδη οικονομικής δραστηριότητας. Αυτά χορηγούν με διαφορετικούς όρους τους πλουτοπαραγωγικούς τους πόρους σε επιμέρους ομάδες εργατών, τεχνιτών και επιχειρηματιών που δεν αποκτούν μόνιμα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, αλλά προσωρινούς και μερικούς τίτλους. Έτσι μπορούν να αποκομίζουν κέρδη, αλλά όχι να σχηματίζουν μονοπώλια ή να δημιουργούν κληρονομικές αυτοκρατορίες, ενώ η εξάρθρωση της ατομικής ιδιοκτησίας υποσκάπτει τις εταιρικές ιεραρχίες και τον σταθερό καταμερισμό εργασίας. Τα επιμέρους ταμεία ξαναμοιράζουν περιοδικά τους τίτλους σε άλλες ομάδες με γνώμονα τα οικονομικά, κοινωνικά και άλλα κριτήριά τους, ενώ η κυβέρνηση διαρθρώνει πολιτικά τους γενικότερους κανόνες και στόχους, ιδρύει νέα ταμεία ή καταργεί παλιά κ.ο.κ.

Στη νομική διάσταση, τέσσερις κατηγορίες δικαιωμάτων αποβλέπουν στη διασφάλιση της ατομικής ανεξαρτησίας εν μέσω της επιταχυνόμενης κοινωνικής μεταβλητότητας. Τα «δικαιώματα ασυλίας», ειδικότερα, θωρακίζουν τα άτομα έναντι ακραίων καταστάσεων οικονομικής και πολιτισμικής στέρξης και συμπεριλαμβάνουν τη δυνατότητα ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος για όλους. Τα δικαιώματα αποσταθεροποίησης, ακόμη, εξοπλίζουν άτομα και συλλογικότητες με αγωγίμες αξιώσεις κατά νομικών προσώπων και συνθηκών που υποθάλπουν δομές περιχαράκωσης, παγιωμένων ρόλων ή υπερβολικής ανισομέρειας εξουσίας. Έτσι θα μπορούσε π.χ. να ανατραπεί με δικανικά μέσα η μετάφραση της οικονομικής ισχύος σε πολιτική. Τέλος, το όλο θεσμικό οικοδόμημα προϋποθέτει ένα ιδιαίτερο πολιτισμό

κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Η κοινότητα πρέπει να λειτουργεί ως τόπος και τρόπος ανοίγματος των προσώπων στην ετερότητα, μέσω της αμοιβαίας τρωτότητας και προσβασιμότητάς τους. Οφείλει να συνδιαπλέκει την επικοινωνία με τη διαπάλη, τη δεξίωση της πρωτότυπης μοναδικότητας και την απελευθέρωση του ατόμου από καθιερωμένους κανόνες και μορφές ζωής.

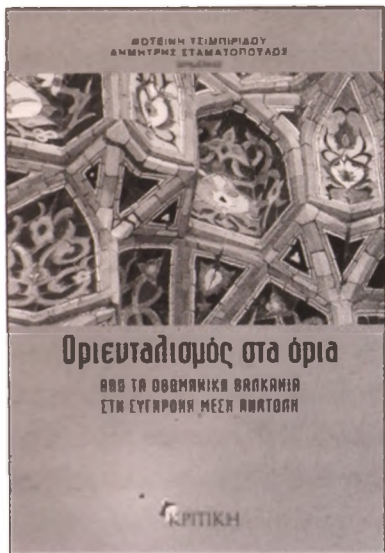
Το όλο θεσμικό σχεδιάσμα του Unger επιδέχεται πολλές ενστάσεις. Θα μπορούσε κανείς να σημειώσει την επικίνδυνη ένταση ανάμεσα στην ενίσχυση της συγκεκριμένης εξουσίας του κράτους, αφενός, και την συλλογική κινητοποίηση και δημοκρατική αυτονομία, αφετέρου, ή τη διαιώνιση του αγοραίου ανταγωνισμού σε μία κοινωνία χειραφέτησης και αλληλεγγύης. Ο Unger αναπτύσσει μία σχετική συλλογιστική η οποία αξίζει την προσοχή της πολιτικής σκέψης και δράσης. Πέραν των ειδικότερων σημείων, όμως, η πολιτική συνεισφορά του γενικότερου προσανατολισμού του είναι διπλή στη σημερινή συγκυρία. Πρώτον, επιχειρεί να θολώσει τις διαχωριστικές μεταξύ (ιακωβίνικης) επανάστασης και (τεχνοκρατικής) μεταρρύθμισης εισηγούμενος επιμέρους δυναμικές αλλαγές που μπορούν αθροιστικά και μακροπρόθεσμα να αναδιατάξουν άρδην τους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς. Το διάβημά του αυτό βασίζεται σε δύο κριτικές καινοτομίες της σκέψης του: την αμφισβήτηση της μακροαίωσης προκατάληψης ότι οι ριζικοί μετα-σχηματισμοί θα πρέπει να επιδιώκονται ταυτόχρονα σε όλα τα πεδία των κοινωνικών μορφωμάτων γιατί τα δομικά συστατικά τους συνεχονται στενά μεταξύ τους και εμποδίζουν μερικές επεμβάσεις και την αποσύνδεση κοινωνικών σχημάτων όπως η «αγορά» ή η «φιλελεύθερη δημοκρατία» από συγκεκριμένες θεσμικές ενσαρκώσεις, καθώς οι καταστατικές αρχές τους μπορούν να υπηρετηθούν από ποικίλους θεσμικούς διακανονισμούς. Οι ρυθμίσεις που προκρίνει π.χ. για την αναδιάρθρωση της αγοράς διαχωρίζουν την αρχή των αποκεντρωμένων επιλογών και το κίνητρο του κέρδους από τον καθιερωμένο θεσμικό τους σώμα και εμφυτεύουν δυναμικά στοιχεία δημοκρατικού ελέγχου και πειραματισμών με άλλες μορφές οικονομικής οργάνωσης που θα μπορούσαν να τροχοδρομήσουν πρωτόγνωρα συστήματα παραγωγής και διανομής. Αυτή η διατάραξη των οικείων διαιρέσεων έχει σημαίνουσα αξία για την προώθηση κοινωνικών αλλαγών στις συντηρητικές κοινωνίες του σήμερα και τον εν μέρει μονοδιάστατο κόσμο μας, ο οποίος στερείται οργανωμένων επαναστατικών υποκειμένων. Το μετα-

βατικό πολιτικό πρόγραμμα που αδρογραφεί ο Unger δεν απέχει πολύ από καθιερωμένες δομές, αλλά δεν αρκείται σε τεχνοκρατικές βελτιώσεις που θέλουν απλώς να ανακυκλώσουν το παρόν. Κείται πέραν των επαναστατικών πλειοδοσιών που δεν πείθουν αλλά και ενός στεγνού ρεφορμισμού. Εμπνέεται από ένα ριζοσπαστικό όραμα και θέλει να πυροδοτήσει εδώ και τώρα δημιουργικές διεργασίες που μπορούν να βρουν απήχηση σε ευρύτερα στρώματα, να απαντήσουν σε άμεσες ανάγκες αλλά και να στήσουν πολιτικές γέφυρες που θα μας φέρουν εγγύτερα στο μέλλον της χειραφέτησης.

Δεύτερον, ο προγραμματικός του λόγος είναι ένας από τους λίγους που θα μπορούσαν σήμερα να αποτελέσουν αντικείμενο γενικότερης συναίνεσης μεταξύ των διαφορετικών εκφάνσεων της αριστεράς και της κεντροαριστεράς. Για παράδειγμα, η έμφαση στην οργανωτική, οικονομική κ.α. επιστράτευση του κράτους συμβαδίζει με την παραδοσιακή στρατηγική της σοσιαλδημοκρατίας και της μαρξιστικής αριστεράς, αλλά η κομβική επιδίωξη να κατοχυρωθεί και να υποστηριχθεί υλικά η δυνατότητα ριζικών πειραματισμών στην οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία των πολιτών θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη συμπαράταξη νέων κοινωνικών κινημάτων με πιο ελευθεριακό πνεύμα, που θα έβρισκαν σε ένα τέτοιο κυβερνητικό πρόγραμμα έναν αρωγό αντί για τον συνήθη εχθρό ή διστακτικό παρατηρητή.

Αυτοί είναι μερικοί μόνον από τους λόγους που καθιστούν αξιόπαινη την ερευνητική πρωτοβουλία του Ξενοφώντα Ι. Παπαρρηγόπουλου. Το πόνημά του επιτρέπει μία πρώτη γνωριμία του ελληνόφωνου κοινού με την πολυσχιδή σκέψη του Roberto Unger, αλλά μπορεί να αναγνωριστεί και ως ένας από τους συστηματικότερους οδηγούς στη σκέψη του διεθνώς. Η πληρότητα στην παρουσίαση της φιλοσοφίας και του προγράμματος του Unger, που πλαισιώνεται από μία πλούσια βιογραφική και βιβλιογραφική τεκμηρίωση, συνδυάζεται με τη γεωμετρική λογική της διάρθρωσης, την εμβάθυνση σε κεντρικούς άξονες της θεώρησης του Unger και τη διεξοδική αντιπαράθεση με τις κριτικές που της έχουν ασκηθεί. Ο Ξ. Παπαρρηγόπουλος φανερώνει μία εξαιρετική οικειότητα με τον στοχασμό του Unger, έχει συλλάβει τους οργανωτικούς άξονες και το κινητήριο πνεύμα της, ενώ ακόμη και η ιδιόλεκτός του αποδίδει στην ελληνική την ιδιότυπη (δικανική, φιλοσοφική, οραματική, ποιητική) ρητορεία του Αμερικανοβραζιλιάνου διανοητή. Το νομικό υπόβαθρο

του Ξ. Παπαρρηγόπουλου αντικατοπτρίζεται ιδιαίτερα στην επάρκεια της ανάλυσης των νομικών πτυχών του έργου. Θα μπορούσε ενδεχομένως να επιδιώξει μία σαφέστερη ανάδειξη της πολιτικής σημασίας που προσλαμβάνει η θεωρητική πρόταση του Unger στις σημερινές παγκόσμιες συνθήκες και θα ήταν σκόπιμο να αναμετρηθεί με την θερμότερη αντίφασή της: τη σύζευξη της ελευθερίας του ανοικτού αυτοκαθορισμού με την επιμονή σε ένα προκαθορισμένο πολιτικό σχέδιο (τη «δεύτερη οδό») που κρίνεται αναγκαίο για την προαγωγή της πρώτης στις παρούσες περιστάσεις. Ωστόσο, ο αναγνώστης θα ανακαλύψει στη μελέτη του Ξ. Παπαρρηγόπουλου αρκετά εναύσματα για να διαχειριστεί το δίλημμα αυτό και θα αντλήσει ένα πλούτο ερεθισμάτων για την ανάπτυξη του κριτικού του στοχασμού σε πολλαπλά επίπεδα της πολιτικής θεωρίας και πράξης.

Για το βιβλίο

Φωτεινή Τσιμπιρίδου, Δημήτρης Σταματόπουλος, επιμ., *Οριενταλισμός στα όρια*, από τα *Οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση ανατολή*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2008 378 σ.¹

Μιχάλης Μπαρτσιδής*

Ο τόμος που παρουσιάζουμε συγκεντρώνει μελέτες από ποικίλους επιστημονικούς κλάδους σχετικούς με μια κοινή θεματική, την αναδιαμόρφωση των οριενταλιστικών λόγων με σκοπό την αναδιάταξη της δυτικής ηγεμονίας στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής. Αποτελεί

Ο Μιχάλης Μπαρτζίδης είναι διδάκτορας Φιλοσοφίας.

προϊόν δύο επιστημονικών ημερίδων στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας το 2005. Περιλαμβάνει δεκατέσσερις μελέτες: επτά (7) ιστορικο-γεωπολιτικές, έξι (6) για το Ισλάμ (από τέσσερις ισλαμολόγους και δύο ιστορικούς) και μία (1) εθνολογικής-ανθρωπολογικής κατεύθυνσης, συσχετισμένες ωστόσο στενά σε βαθμό που δεν μπορούν να διακριθούν παρά μόνο ενδεικτικά. Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας του τόμου συντίθεται κυρίως από ιστορικές έρευνες, μετά από θρησκευολογικές και λιγότερο από μελέτες διεθνών σχέσεων ή περιοχής και ανθρωπολογικές. Η αναστοχαστική διάσταση χαρακτηρίζει άμεσα τα κείμενα των επιμελητών (το εισαγωγικό και τα ιδιαίτερα του καθενός) καθώς και άλλα τρία (Salimi, Γκάρα, Καιρίδης) ωστόσο εκδηλώνεται έμμεσα και σε περισσότερα.

Αυτό το τελευταίο μάς επιτρέπει να συγκεντρώσουμε ορισμένες κεντρικές παρατηρήσεις που απορρέουν από το βιβλίο, σε δυο άξονες που αφορούν τη σχέση γνώσης και πολιτικής. Παραλλήλως, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον η κεντρική αναφορά στην έννοια του Οριενταλισμού υποχρεώνει στην διερεύνηση, εκ μέρους των συμμετεχόντων, της συνάφειας με το ρεύμα των Μεταποικιακών που προήλθε από το ομώνυμο βιβλίο του Said.

Το πλαίσιο των ιστορικών και επιστημονικών εξελίξεων στο οποίο εντάσσονται οι μελέτες του τόμου οδηγεί τους επιμελητές σε δύο ειδών παρατηρήσεις υπό μορφήν μεθοδολογικών προϋποθέσεων.

Όσον αφορά τις γεωπολιτικές εξελίξεις, δηλαδή στο «πεδίο έρευνας» των σπουδών παρατηρούνται: πρώτον, μετατόπιση του ορίου των πολέμων από τα Βαλκάνια προς τη Μέση Ανατολή και συνεπώς νέες νοηματικές κατηγορίες για την πρόσληψη των περιοχών αυτών. Καθώς η Δύση ενσωματώνει τα Βαλκάνια συρρικνούμενα, η νέα «Μέση Ανατολή» διευρύνεται στην κεντρική Ασία. Δεύτερον, η επαναφορά του Οριενταλισμού συνοδεύεται με εξαγωγή της δημοκρατίας.

Όσον αφορά τις επιστημολογικές εξελίξεις αυτές επιβάλλουν: πρώτον, τον αναστοχασμό του επιστημολογικού προγράμματος που εγκαινιάστηκε με το έργο *Οριενταλισμός* του Edward Said. Δεύτερον, τον εντοπισμό αντιφάσεων στις νέες προσεγγίσεις και των νέο-οριενταλιστικών αποκλίσεων (Τσιμπιρίδου-Σταματόπουλος: 13-14).

Καθίσταται φανερό, ήδη από μια πρώτη ματιά, ότι στον τόμο αποτυπώνονται οι ανακατατάξεις των ορίων μεταξύ των επιστημονικών κλάδων. Για παράδει-

μα, επισημαίνεται επαρκώς η σταδιακή υποχώρηση της εθνικής ιστορίας και η αντικατάσταση της από την οθωμανική (Γκάρα: 99-124, Σταματόπουλος).

Ας συζητήσουμε αναλυτικότερα, με τη βοήθεια των συγγραφέων, το κεντρικό ερώτημα του τόμου, δηλαδή την ανασυγκρότηση των νεοοριενταλιστικών λόγων που καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις διεθνοπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή της Μέσης Ανατολής, καθώς και την κριτική απόσταση που απαιτείται εκ μέρους των επιστημόνων. Όπως υπενθυμίζουν οι επιμελητές, με την εννοιολογική κατηγορία του Οριενταλισμού αναδείχθηκε μια διπλή διαδικασία. Αφενός, η γνώση του Άλλου της Ανατολής με εκλέπτυνση και ανασύσταση, αρχικά μέσω της φιλολογικής έρευνας. Αφετέρου, η φαντασιακή επένδυση του Άλλου και ο αντιθετικός προσδιορισμός του Εμείς, δηλαδή η αρνητική συγκρότηση της ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Δύσης (Said 1996[1978]: 18).

Η ανθρωπολογική προβληματική ανέδειξε, ως γνωστόν, την ποιοτική και συνολική θεώρηση του πολιτισμού με όρους της διαφοράς, [της ετερότητας] και της αντίστιξης. Στη παραγωγική αυτή γνωστική διαδικασία διαπιστώνουμε, αναδρομικά, την χρησιμότητα του Γκράμσι, του Φουκώ αλλά και των κατασκευοφαντημένων Πολιτισμικών Σπουδών. Παρέμενε όμως και στον ίδιο τον Said η εικόνα των δύο στρατοπέδων, όπως επισημαίνει η Τσιμπιρίδου επισκοπώντας τις κριτικές προς αυτόν. Αυτό είναι το αφετηριακό σημείο ενστάσεων, αναθεωρήσεων και δημιουργικών αναπτύξεων που στην ουσία ενδιαφέρεται να καταγράψει η εν λόγω συλλογή.

Στην εποχή μας, ωστόσο, παρατηρείται η διείσδυση της περιφέρειας και της Ανατολής μέσα στη Δύση. Οι μεταναστευτικές μετακινήσεις των πληθυσμών προκύπτουν ως αποτέλεσμα των δομικών ανισοτήτων και αποκλεισμών. Η αλληλοδιείσδυση εθνικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά διαφορετικών πληθυσμών δημιουργεί μια νέα κατάσταση για τα ομοιογενή εθνικά κράτη την οποία αυτά καλούνται να διαχειριστούν με νέες αρχές και αξίες. Όσο πολλαπλασιάζονται οι μειονότητες τόσο η διάκριση σε μειονότητα και πλειονότητα συσκοτίζεται. Όλο και περισσότερες μειονότητες συνυπάρχουν με όλο και λιγότερες ή λιγότερο σταθερές και αδιαμφισβήτητες πλειονότητες. Η «πολυπολιτισμικότητα», επομένως, είναι η γενική κατάσταση της εποχής της «παγκοσμιοποίησης», στην οποία τίθεται το ζήτημα ότι δεν υπάρχει μόνο απλή και καθαρή εξάπλωση των δυτικών μοντέλων (καθολικών αξιών, προτύ-